

Čechura, Jaroslav

**Teorie agrární krize pozdního středověku — teoretický základ
koncepce hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech
(Metodologická studie)**

Archaeologia historica. 1987, vol. 12, iss. [1], pp. 129-141

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139689>

Access Date: 14. 10. 2024

Version: 20241014

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Teorie agrární krize pozdního středověku – teoretický základ koncepte hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech

(Metodologická studie)

JAROSLAV ČECHURA

V naší historické produkci věnované hospodářské problematice středověku jsou témata, jejichž významu odpovídá stálá pozornost badatelů, současně však i taková, jež přes svou nespornou důležitost se nacházejí v poloze více či méně okrajové. Mezi ně patří také koncept pozdně středověké agrární krize v celém spektru jeho výkladových modifikací: např. krize feudalismu, krize strukturální apod. Tento výkladový model má za sebou již více než půlstoletí existence, včetně výchozího nástinu pak již více než osmdesát pět let (Grund 1901). Na význam problematiky ukazují stovky titulů vydaných v celé Evropě. U nás — pomineme-li Grausův pokus o formulaci „krize feudalismu“ a shrnutí problematiky z roku 1969 (Graus 1953, 1969) — nebyla vlastně této velmi závažné otázce věnována prakticky žádná pozornost.

A není jistě náhodné, že tuto sui generis „historickou kategorii“ nezájmu o téma uvozuje vlastně skutečnost, že Abelova kniha z roku 1935, přinášející souhrnnou formulaci konceptu (Abel 1935, 1978, 3), nebyla u nás recenzována, a to nejen v hlavním historickém periodiku, ale ani ve speciálním agraristickém časopise. Nepochybně na škodu věci. Vždyť nelze přehlédnout, že základní rysy konceptu hospodářského vývoje předhusitských Čech vycházejí do značné míry právě z aplikace nejdůležitějších postulátů a komponentů teorie pozdně středověké agrární krize ve své prvotní formulaci.

Nemůže být tedy sporu o tom, že studium této dnes neobyčejně diferencované koncepte — nebo snad již spíše koncepcí — „krize“ má zásadní gno-seologický, ale i teoreticko-metodologický, či dokonce metametodologický význam. A to nejen pro poznání předhusitských Čech, ale i v rámci podstatně širším — zhruba mezi léty 1250—1550.

Patrně teď vyvstává otázka, proč právě toto téma bylo prezentováno ve Strážnici, na konferenci jasně vyhraněného profesního i tematického zaměření. Myslím, že odpověď na takovou otázku je prostá. Ať jsme specialisty v té či oné disciplíně, ať pracujeme klasickým způsobem — tedy „úže“ v rámci určitého oboru, nebo podle hledisek moderních s důrazem na interdisciplinární přístup k řešení problematiky, vždy a v každém případě je integrální součástí výzkumu *i n t e r p r e t a c e* (Topolski 1984). A její součástí je zase začlenění analyzované problematiky, ať ji zpracovává archeolog, etnograf, historik či historik umění, do obecnějších vývojových souvislostí či do výkladu historického rámce určité epochy. Je dáno logikou i strukturací historických disciplín, že je to obecná historie, jež postuluje základní vývojové koncepte. A je-li výkladový model pro hospodářský vývoj předhusitských Čech velmi výrazně spoluvytvářen teorií pozdně středověké agrární krize, pak je nabitelný význam takového metodologicky orientovaného příspěvku pro disciplíny na konferenci zastoupené, ale i pro tvůrčí klima, kterým se stala tato setkání pověstná. Navíc schopnost a připravenost středověkých archo-

logů k otevřené diskusi, ochota vyslechnout, ale i akceptovat názory odlišné, pocházející z prostředí mimo vlastní obor, to vše zákonitě odstraňuje bariéry poznávacího procesu.

Vyrovnaní se s teorií pozdně středověké agrární krize představuje aktuální vědeckou potřebu.

Uveďme názorný příklad, který je navíc ilustrativní pro uvedené vztahy a vazby, poněvadž je konkretizuje přímo na materiálu.

Všeobecně jsou známy a uznávány, a to nejen u nás, výzkumy Vladimíra Nekudy v řadě zaniklých vsí na Moravě. Pokusme se sledovat, z čeho lze vycházet při historické interpretaci archeologických nálezů zaniklých osad, jakmile opustíme bezprostřední rovinu výpovědní schopnosti archeologických pramenů. „V organizaci a vybavení zemědělských usedlostí se přímo odrážejí změny, které se odehrály v oblasti zemědělské výroby a v oblasti sociální ekonomického postavení rolnictva.“ (V. Nekuda 1985, 37). Sledování těchto proměn si vyžaduje komplexní přístup, zvláště pokud možno vyčerpávající využití všech druhů disponibilních, ale i potencióálních pramenů. Zde je třeba říci, že dynamice archeologických výzkumů a jejich prezentace právě neodpovídá pružnost postupu obecné historie, zejména v oblasti hospodářských dějin. Jejich určitá stagnace brzdí poznávací proces, neboť některá přežitá schémata, někdy navíc postavená na deformující interpretaci písemných pramenů (Vojtíšek 1957, Čechura 1984), představují objektivní překážku ke skutečně všestranně vyvážené interdisciplinární badatelské práci. Tyto skutečnosti se mohou nepříznivě projevit v interpretaci výzkumů, v začlenění do vývoje osídlení, vývoje zemědělské výroby, ale i vesnických sídlišť, a také do širšího rámce hospodářských či sociálních dějin.

V uvedené otázce ovšem vznikají při výkladu již zcela specifické obtíže převážně teoretické povahy, které primárně vycházejí z poznání hlavních vývojových trendů moravských poměrů předhusitského období.

Souhrnná charakteristika hospodářského vývoje od 13. století je postulována česko-moravským modelem hospodářského, ale i společenského, kulturního aj. vývoje. Otázka vhodnosti či nevhodnosti této „integrace“ si vyžaduje samostatné zpracování. Proto se jí nelze na tomto místě speciálně zabývat, byť se jedná o neobyčejně závažnou skutečnost. Je však třeba uvědomit si následující. Dominantním rysem výkladu vývoje předhusitských Čech (včetně Moravy) v celém spektru otázek, které by bylo možné sledovat, je vztah k husitské revoluci. Stejně to platí prakticky pro celé 15. století (souhrn Přehled I/1). Takto koncipovaný výklad má přirozeně svou plnou oprávněnost i logiku pro Čechy. Myslím však, že zatím je sporné, jak je tomu s poměry moravskými (Hoffmann 1984—5). Jestliže jsou vykládány oba dva krystalizační celky českého státu s o u h r n ě, dochází v poznávacím procesu k určitým jednostrannostem. Přitom není sporu o tom, že čím více se vzdalujeme od Prahy, tím obtížnější je aplikace uvedených globálních charakteristik do užších teritoriálních rámců, v nichž jsou zakotveny lokality zkoumané V. Nekudou.

Řadu styčných ploch mezi archeologií a historií je možné přirozeně rozšířit a prohloubit využitím poznatků etnografie. Při studiu hmotné kultury zde bylo již nemálo vykonáno. Lze ukázat na další možnosti interdisciplinární součinnosti uvedených oborů v poněkud jiné rovině. Mám na mysli historickou analýzu etnografického materiálu, zachycující životní způsob na venkově v minulém století, v době definitivního rozkladu feudalismu u nás. Řadu tradičních forem venkovského života, přezívajících

ještě v minulém století, lze užít ke komplexnějšímu pochopení vývoje o mnoho století nazpět.

Vždyť doslova hitem pro západoevropskou medievistiku, nalézajícím výrazné uplatnění v řadě prací věnovaných poznání vrcholného i pozdního středověku (např. Bois 1976, Rösener 1984 aj.) se stala v minulém desetiletí práce ruského agraristy A. V. Čajanova, který zkoumal způsoby hospodaření a jiné aspekty venkovského života v Rusku v době před první světovou válkou (Čajanov 1917). Právě empirické údaje minulého století o hospodaření, ale i o spotřebě rolnických rodin, poznání vztahu mezi výnosností rolnické práce a spotřebou apod., to jsou některé z otázek, které sledoval Čajanov a pro něž bychom jistě našli množství dokladů i v naší starší národopisné literatuře.

Jejich využití — po důkladné historické analýze — představuje patrně jedinou empiricky spolehlivou a průkaznou bázi pro nahlédnutí do hospodářských zvyklostí středověké vsi v Čechách. Při naprostém nedostatku autentického středověkého písemného materiálu k těmto otázkám je právě zde otevřeno široké pole pro řadu dedukcí a konstrukcí zcela hypotetických, ba až fiktivních, jež jsou typické také pro teorii pozdně středověké agrární krize (Freiburg 1977).

Základní formulace teorie agrární krize

Spojené pojmů krize a středověk nalzáme již v literatuře minulého století (přehledně Meuthen 1980). Avšak teprve studií Wilhelma Abela z roku 1934 (Abel 1934) a zvláště knihou z roku 1935 „Agrární krize a agrární konjunktury ve střední Evropě od 13. do 19. století“ byla vytvořena ucelená koncepce „krize“ v rámci hospodářských dějin (Abel 1935, 1978³).

Abel vychází z pozorování dlouhodobého vývoje cenových a mzdových řad. Cena představuje podle buržoazní ekonomické teorie „ekonomickou dimenzi“ (Berchtold 1979, 181). Abel sám tvrdí, že „ceny mají klíčovou funkci pro studium dlouhodobých souvislostí“ (Abel 1980, 7). Vývoj pozdního středověku (= 1350—1500) sleduje v úzké vazbě s populačním vývojem. Předchozí fáze (vrcholný středověk = 1150—1350) se vyznačovala expanzí, tj. růstem populace, a zároveň vzestupem cen obilí — základní potraviny středověku. Ve 14. století nastává zlom. Značný pokles počtu obyvatel v důsledku morových epidemií, z nichž nejvýznamnější byla v letech 1347—9, vedl ke zmenšení poptávky po základních potravinách. Proto nastal pokles jejich cen (zvláště obilí) a deprese zemědělství od konce 14. století do konce století následujícího. Příмым důsledkem poklesu populace byl vznik poustek (Abel 1943, 1976³). Dlouhodobé působení agrární krize vysvětluje Abel zejména pomocí teorie tzv. cenových nůzek, podle níž

— křivka cen obilí v uvedeném období klesala,

— křivka cen řemeslných výrobků a s tím těsně spojené mzdy stoupaly.

I ve stručném nastínu je patrné, že Abel považuje populační vývoj za hlavní hnací sílu středověkého hospodářského vývoje. Od poloviny 14. století se vyskytující morové epidemie přinesly zmenšení počtu obyvatel asi o třetinu, čímž došlo k pozdně středověké agrární krizi, projevující se redukcí ploch orné půdy, poklesem cen obilí a stěhováním rolnictva do měst. Abelovo základní výkladové schéma představuje tedy tento vztah: populace → ceny → agrární produkce (Abel 1976³, 180).

Jak se projevil tento výchozí model ve výkladu základních tendencí hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech, lze shrnout do heslovitě vyjádřených bodů:

1. V podstatě analogický výklad důsledků zlomu v polovině 14. století — přes absenci hlavního článku (= morových epidemií).
2. Deformace poměru mezi zemědělským venkovem a městy (= působení cenových nůžek; pokles příjmů ze zemědělství).
3. Po polovině 14. století dovršení kolonizace a počátek utužování poddanských svazků (shrnutí Přehled I/1).

Uvedené body se v podstatě kryjí se základními rysy změn 14. století a z nich vycházející představou krize (zobecněně Henning 1974, 127, 1979, 145):

1. Zmenšení počtu obyvatel téměř v celé Evropě v důsledku morových epidemií po roce 1347.
2. Pokles cen agrárních produktů a agrárních příjmů (= agrární krize).
3. Zesílení rolnické závislosti.
4. Vznik venkovského nákladnického systému (= Verlag).

Sledovat další vývoj, prohlubování, štěpení či diferencování teorie agrární krize pozdního středověku tak, jak je zachycena v záplavě literatury po druhé světové válce, není ani možné, ani účelné. Lze pouze konstatovat, že používání pojmu krize, a to nejen pro jevy ve sféře ekonomické, nabylo doslova inflační podoby (bibl. Graus 1969, Rösener 1984).

Abelova koncepce byla podrobena kritickému zkoumání (nejvýznamnější polemiky: Kelter 1953, Kuczynski 1963). Abel byl nucen na tyto práce reagovat. Prohluboval a precizoval svou koncepci zejména pro období 1350—1500. Využil přitom výsledků prací zvláště ze severní a západní Evropy vztahujících se k těmto otázkám. Přirozeně především těch, které vycházely z aplikace jeho pojetí, případně dospěly k podobným závěrům. Navíc „horizont poznání srovnávacího studia byl určen fakticky standardními pracemi . . . jež ne vždy odpovídají nejnovějšímu stavu poznání“ (Berchtold 1971, 234). Nelze přehlédnout — vrátíme-li se k původnímu názvu Abelovy první práce (totéž platí i o následujících) — že je zde dosti hojně operováno s geografickým rámcem střední Evropy, ovšem nenacházíme tu údaje týkající se českých zemí.

V polovině 60. let se objevila v západní historiografii práce, která ukázala limity celé koncepce krize (Pitz 1965). V oživeném zájmu o tuto problematiku v minulém desetiletí nalézáme takových prací již podstatně více, navíc jsou založeny na řadě konkrétních analýz. Je zajímavé, že nejvýznamnější z nich pocházejí od autorů zabývajících se speciálně poměry městskými (Kolín nad Rýnem: Irsigler 1975, obecněji: Ennen/Jansen 1979, Pitz 1979).

Společnými znaky zmíněné kritické vlny jsou poukazy na přeceňování významu cenových řad obilí (souhrn Kellenbenz-Walter 1986, 850—2), neboť tvorba cen ve středověku nebyla ovlivňována pouze působením nabídky a poptávky (působením mechanismu trhu). Velmi závažné je upozornění na to, že pro výklad není nezbytné „zobrazení pomocí konjunkturálních cyklů“ (Ennen/Jansen 1979, 189). Navíc sám pojem krize se jeví sporný, vhodnější je poukaz na strukturální změny (již Pitz 1965).

Je zřejmé, že došlo k zpochybnění samotné podstaty Abelovy koncepce a relativizaci jejích základů. Nezůstalo to bez vlivu i na jejího tvůrce, který v roce 1980 publikoval svou poslední práci, kde v podstatě na pojem krize rezignoval (Abel 1980). Pokusil se jej nahradit mírnější formulací pozdně středověké agrární deprese. Krizi vyhradil pouze krátkodobé působení vyvolané neúrodou a z toho vyplývající drahotou a nouzí. Nelze přitom přehlédnout, že tato podstatná modifikace byla zformulována na bázi stejného metodického postupu jako výchozí koncept krize.

V marxistické historiografii byla počátkem 50. let nastíněna krize feudalismu, kterou lze chápat jako v podstatě kvalitativně alternativní výklad ke koncepci pozdně středověké agrární krize (souhrn Kavka 1963, kritika Purš 1973).

Téměř dekádu trvala mezinárodní diskuse, v níž předložené výklady nebyly přijaty všeobecně; zvláště kriticky se ke koncepci krize již v tomto období stavěla sovětská historiografie (Poljanskij 1953, Kosminskij 1957, Barg 1960). V 60. letech ani později již nedošlo k dalšímu prohlubování, propracování či konkretizaci základních názorů. Spíše by se dalo říci, že koncepcce nazývaná také „1. krize feudalismu“ byla opuštěna.

Posledním vývojovým posunem základního výkladového modelu je sblížení pojetí agrární krize pozdního středověku s nástínem krize feudalismu (Kriedte 1981). Výrazně je to patrné v práci G. Boise z roku 1976, kde je rozšířen koncept agrární krize o sledování vývoje feudální renty v prostředí východní Normandie. Autor charakterizuje souhrnný vývoj jako krizi feudalismu (Bois 1976).¹

Teoretická východiska koncepcce pozdně středověké agrární krize

Východiskem koncepcce bylo studium konjunktury kapitalistické ekonomiky, a to zejména tzv. dlouhé vlny (Kondratieff 1926). Dlouhá vlna konjunkturálního vývoje byla precizována na bázi přesných a spolehlivých statistických dat metodou statistické analýzy. Základ představuje vývoj profilujících ekonomických odvětví v poměru na jednoho obyvatele. A zde je ukryto „čertovo kopytko“. Je třeba si uvědomit tyto zásadní limity:

1. Přesné statistické údaje jsou k dispozici až pro období od samého sklonku 18. století (Pitz 1976). Je samozřejmé, že tento fakt přímo ovlivňuje „historickou perspektivu aplikace teorie konjunktury“ (Zorn 1972, 66).
2. Ekonomičtí teoretikové, kteří propracovali dlouhé vlny konjunkturálních cyklů, pouze zcela výjimečně překračovali rámeček počátku průmyslové revoluce zpět do feudální epochy.
3. Při vytváření dlouhodobých konjunkturálních cyklů nebylo vůbec přihlíženo k agrárnímu sektoru, který představoval rozhodující sféru hospodaření ve feudální společenskoekonomické formaci (srv. Abel 1980, 63).

Nelze přehlédnout, že teorie konjunktury kapitalistické výroby byla postulována v rámci kvalitativně zcela odlišných poměrů a navíc na bázi přesných statistických údajů, které ovšem pro středověk chybějí. Kvantifikovatelné prameny středověku jsou proto nazývány „druhotné statistické prameny“, případně prameny „předstatistické“ (Irsigler 1979). V souhrnu je jasné, že exaktně i efektně vypadající grafická zobrazení vývoje cen, mezd apod. představují ve skutečnosti do značné míry jednostranný obraz skutečného vývoje ekonomické reality.

Uvědomění si uvedených rysů aplikace teorie konjunktury dává tomuto výkladovému modelu mnohem omezenější výpovědní schopnost. Nelze se proto divit, že přibývá skepse k metodě vytváření konjunkturálních cyklů jakožto výkladové báze vývojových trendů středověkého hospodářství.

Na tomto místě bych se rád zmínil ještě o jedné věci, která zatím nenačází vždy docenění či akceptování. Mám na mysli dobové souvislosti vzniku určité koncepcce a působení soudobých historických procesů na její zrod (Schröder 1984). V daném případě teorie pozdně středověké agrární krize nápadně spadá do doby doznívání tzv. velké kapitalistické krize, jež zasáhla

světové hospodářství roku 1929 a probíhala až do poloviny třicátých let. Tato, možno-li říci, aktuální nota musí být brána v úvahu a bedlivě sledována.

Něco podobného pozorujeme např. i v přítomnosti, kdy problematika zdánlivě tak veskrze současná, jakou je ekologie, již našla svou reflexi i v medievistických studiích. Představme si jen pojem „znečištění životního prostředí“ ve středověku! (White 1962, Gimpel 1980)

Pokusil jsem se alespoň naznačit, kolik vlivů působilo a působí na formulaci koncepce krize. Není sporu o tom, že pouze důkladné teoretické poučení umožňuje takové názory pochopit, sledovat jejich genezi, případně je i kritizovat.

Potřeba prohloubení teoretických východisek poznávacího procesu hospodářského a sociálního vývoje středověkých Čech

Výše byla ukázána konceptuální příbuznost teorie pozdně středověké agrární krize a řady podstatných komponentů modelu hlavních trendů hospodářského vývoje v Čechách po roce 1350. Tato vazba by měla naznačovat, že důsledky agrární krize (případně deprese) působily u nás v podstatě identicky, či alespoň velmi podobně.

Je tomu však skutečně tak? Pokusme se ověřit výchozí charakteristiku ve sféře agrární, abychom našli odpověď na otázku, zda je v Čechách možné sledovat a doložit

- pokles cen agrárních produktů, zejména obilí, po roce 1350,
- pokles cen půdy,
- klesající pozemkovou rentu,
- pokles rentability zemědělství,
- degenerativní jevy v zemědělské výrobě,
- působení „cenových nůžek“, zvýhodňující městské řemeslné výrobky proti cenám agrárních produktů.

Jak budeme verifikovat dílčí části konceptu agrární krize? Vyjděme ze základního rysu teorie — poklesu cen obilí na městských tvrzích, zjištěného v rámci cenových řad zejména v západní a severozápadní Evropě.

1. Vezmeme-li klesající dlouhodobý trend jako daný, tedy budeme-li jej aplikovat na naše podmínky, představuje verifikace sběr empirických dat, jež dokládají klesající tendenci vývoje cen.

2. Zcela zjednodušeně lze postupovat i tak, že je akceptována pouze určitá teze či formulace, bez patřičných cenových dokladů. Takový postup je možné nalézt např. ve spojení s tzv. cenovými nůžkami, jejichž působení je pouze předpokládáno, nikoli však již doloženo. Zde je ovšem objektivně limitující faktor: na bázi středověkého materiálu je totiž neobyčejně obtížné působení cenových nůžek doložit (Fritze 1976, Freiburg 1977).

3. Nahradíme metodu recepce *k o m p a r a c í*. Pouze pokud možno analogicky vytvořené cenové řady představují základ pro srovnání vývojových trendů cen obilí.

Možnosti vyhodnotit alespoň kratší cenové řady obilí v Čechách pro druhou polovinu 14. a 15. století jsou vcelku skromné, navíc doprovázené značně nepravidelnou frekvencí dochovaných údajů. V literatuře jsou uvedena tato data (souhrn Míka 1959):

Praha (c. 1370—1416)
Kolín (1379—1401)

pšenice, ječmen
pšenice, ječmen

Karlštejn (1424—1431)	pšenice, žito, ječmen, oves
Louny (1453—1471)	žito, oves
Stříbro (1466—1558)	oves
Rakovník (1474—1489)	oves

Všechny cenové řady vykazují relativní stabilitu cenové hladiny vyjádřené nominálně. Roční i meziroční výkyvy zřídka dosahují hodnoty 50 %, a to jak zvýšení, tak snížení ceny té které obiloviny ve srovnání s předchozím cenovým údajem. Ve druhé polovině 15. století nalézáme jako výjimku pohyb cen o více než 100 %. Tyto údaje pocházejí výlučně z Loun. Vzhledem k tomu, že ceny ovsa, jež jsou k dispozici ze stejného období z nedalekého Rakovníka, ale také ze Stříbra, se velmi podstatně liší nejen absolutní výší, ale i nesrovnatelně nižšími cenovými výkyvy, nelze význam zmíněného cenového pohybu přeceňovat.

Uvedené cenové řady se vyznačují:

1. Výkyvy cen mezi jednotlivými roky, ale také krátkodobým kolísáním uvnitř tzv. sklizňového cyklu (tj. roční období mezi dvěma sklizněmi).² Pohyb cen ve sklizňovém cyklu není příliš výrazný, překvapivě ani na obleženém hradu Karlštejn. Válečné události měly „nejmenší vliv“ (Míka 1959, 561) na ceny obilí.

2. Trendy vývoje cen, vymezené délkou cenových řad, mají dlouhodobou tendenci mírného růstu, případně si udržují stabilní úroveň, s krátkodobým kolísáním nahoru i dolů. Prudké pohyby cen (tj. růst a pokles) jsou výjimečné. Jen na konci 60. let 15. století dochází k výraznějšímu vzestupu, který je vystřídán v průběhu dalšího půlstoletí stabilní cenovou hladinou (přehledně Hroch-Petráň 1986, 995). Platí to pro všechna uvedená města a hrad Karlštejn.

3. Cenové řady obilí se od konce 14. a v průběhu 15. století nevyznačují dlouhodobým (sekulárním) poklesem cen obilovin (= základní stavební kámen teorie pozdně středověké agrární krize).

4. Přes nesporné cenové výkyvy uvedené řady cen fakticky neumožňují vytvoření cenových cyklů.³ Pro srovnání je vhodné uvést např. Frankfurt n. M., kde Abel mezi léty 1362—1495 vytvořil 13 cyklů o nepravidelné délce (průměr = 11 let); jejich cenová maxima:

1×	358	(vztaženo na počáteční cenu cyklu = 100)
4×	200—300	
3×	150—200	
5×	113—150	

Ceny žita ve Frankfurtu n. M. se tedy vyznačovaly velmi značným růstem a neméně výraznými poklesy.

V rámci této komparace má zásadní význam, že velmi podobný vývoj mohl Abel ukázat také ve Strassburgu, v Antverpách a v Anglii. Společný byl také cenový zlom na sklonku 14. století a následující dlouhodobý pokles cen obilovin.

Cenové řady dosud známé pro Čechy, jež však bude sotva možné výrazněji rozšířit či doplnit, se sice nevyznačují srovnatelnou délkou, homogenností údajů či jejich četností pro jednotlivé roky,⁴ přesto jejich kvantitativní i kvalitativní odlišnost, v prvé řadě ovšem směr vývoje cen, jsou sotva sporné. Podle mého názoru vyjadřuje sama relativní skromnost dokladů o cenách obilí v Čechách ve sledovaném období výraznou odlišnost od poměrů v jiných evropských zemích. A to zejména pokud jde o potřebu písemné fixace těchto cen, odrážející mezi jiným skutečnost, že jejich výkyvy v delším

období nebyly náhlé, prudké a nedosahovaly až několikanásobné výši či naopak poklesu, takže by bylo nutné je soustavně zapisovat (např. pro potřeby „úřední“ regulace cen). Tuto hypotézu musí přirozeně prokázat speciálně orientované studium.

Výchozím krokem k verifikaci uvedeného názoru může být nesporná skutečnost, že v českých zemích postrádáme, alespoň do poloviny 15. století, doklady o tom, že by se městské úřady podílely právě na „úřední“ regulaci cen obilovin, ale i chleba (srv. Kolín n. R. pro 1368—1797 — Ebeling-Irsigler 1976), o centrálních institucích ani nemluvě. Dále postrádáme předpisy příkazující obyvatelům měst držení určitých zásob obilí — podle výše majetku (souhrnné Dirlmeier 1978) i celý komplex otázek týkajících se komunálních opatření směřujících k minimalizaci působení případných neúrod a výpadků v zásobování obilím (budování městských špýcharů v 15. století apod.). (Kelter 1953).

Toto poměrně zdouhavé vedení důkazů dané faktem, že zde probíraným otázkám nebyla dosud v naší literatuře věnována téměř žádná pozornost, což si přirozeně vynucuje i nezbytnost výkladu samotné terminologie, smě-

Petit
řuje k formulaci závěru: zachované ceny obilí pro období předhusitských Čech (do konce 15. století) nepředstavují vhodnou základnu pro koncepci vývoje analogickou s teorií pozdně středověké agrární krize. Jejich vývojový trend totiž představuje kvalitu odlišnou od údajů vyplývajících z cenových řad obilí, na jejichž základě byla tato teorie vytvořena. To ovšem znamená, že aplikace modelu, ale i mechanismu agrární krize na české poměry není ve shodě s disponibilními empirickými údaji. Znamená to však současně mnohem více: je nezbytné prohloubit teoretické základy modelu hospodářského, a tím i sociálního vývoje předhusitských Čech. Ovšem teprve po provedení dalších srovnání, týkajících se např. mezd, cen půdy, cen řemeslnických výrobků, dalších agrárních produktů apod., bude možné ukázat v celé šíři odlišnost, ekonomického vývoje Čech od poměrů německých (s koncepcí „nouzí trpícího zemědělství“ — Kelter 1953, 174) a západoevropských.

Souhrnná formulace základních linií hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech byla vytvořena v podstatě jako deduktivní model, který sehrál nepochybně významnou roli jako výchozí ucelená koncepce nastupující marxistické historiografie u nás. Od doby jeho vzniku ovšem uplynulo již delší období, v němž se objevila řada nových, materiálově i metodicky orientovaných prací rozšiřujících empirickou rovinu poznání. Na druhé straně nelze zaznamenat adekvátní úsilí o prohloubení teoretických či metodologických východisek poznávacího procesu.

V nejobecnější teoretické rovině představuje krok dopředu vytvoření indukčního modelu hospodářského a sociálního vývoje nejen předhusitských, ale širěji vrcholně a pozdně středověkých Čech. Pregnantně formuloval tento postup Karel Marx:⁵ „První cesta... končí vždycky tím, že analýzou vynajdou některé určující abstraktní, všeobecné vztahy... jakmile byly tyto jednotlivé momenty víceméně fixovány a abstrahovány... postupují od jednoduchého... (ke stále složitějšímu). Toto je zřejmě vědecky správná metoda. Konkrétní je konkrétní, protože je to shrnutí mnoha určení, tedy jednota rozmanitého. V myšlení se to tudíž jeví jako proces shrnování, jako výsledek, a ne jako východisko, ačkoli je to skutečné východisko... Metoda postupu od abstraktního ke konkrétnímu je pro myšlení pouze způsob, jak si osvojit konkrétní a reprodukovat

je jako duchovně konkrétní. . . i při teoretické metodě musí být tudíž subjekt, společnost, jako předpoklad vždy před představou“ (prol. J. Č.). (Marx 1971, 54—5).

Pro historiky to představuje zásadní požadavek co nejuplněnějšího shromáždění historických dat a na jejich základě shrnování a zobecnování vývojových tendencí ve sledované oblasti hospodářské či sociální. (Například tak, jak bylo výše naznačeno na rozboru cenových údajů týkajících se obilovin v Čechách od poloviny 14. století do konce 15. století.) Předpokladem pro přesnější formulaci základních vývojových tendencí předhusitských Čech, jak při postulování hypotéz, tak při řešení jednotlivých otázek, je nejen hlubší heuristický záběr (= empirická rovina), ale samozřejmě ve stejné míře to platí o teorii. Přitom je možné vyjít ze skutečnosti, že zemědělství představovalo v rámci feudální formace nejdůležitější sektor hospodářství.

Marxova teorie pozemkové renty a strukturální změny organizačních forem zemědělského hospodaření ve středověku

Komplexní využití Marxovy teorie pozemkové renty předpokládá nejen osvojení si jejích vnitřních vývojových stupňů (robotní-naturální-peněžní), ale také poznání vývoje vnějších forem. Je možné je chápat jako organizační struktury hospodaření. Byly spjaty s jednotlivými vývojovými fázemi v genezi pozemkové renty, v jejichž rámci docházelo ke změnám výrobních a vlastnických vztahů, které se nutně měnily spolu s přechodem od jedné formy renty ke druhé.

Uvedená dialektická spjatost dosud uniká do značné míry našemu poznání. Příkladem je výklad sledující sice evoluci vnitřních forem renty směrem k nejvyšší formě — peněžní, ovšem při neměnné organizační struktuře. Takový postup vede navíc i k logické kontradikci, jako zmíněná koncepce Grausova (Graus 1953, srv. Přehled I/1, 299). Na jedné straně je konstatován masový přechod k peněžní formě renty, na druhé straně prakticky současně rostoucí potřeba pracovních pro režijní hospodářské jednotky. A to přesto, že přechodem od robotní formy renty k formám vyšším klesá nejen rozsah robotních povinností, ale neméně počet dvorů, tedy právě těch hospodářství, jež byla založena na robotní práci.

Že se nejedná o pouhou konstrukci ekonomické teorie, je možné doložit pro Čechy i v rovině empirických údajů — např. zákupní a pachtovní listiny. Představují souvislý a nezvratný vývojový trend, který se současně odráží i v proměně organizačních forem hospodaření; v Čechách je doložitelný rámcově od druhé třetiny 14. století až do poloviny století 16.

Jestliže chápeme jako výchozí strukturu feudální ekonomiky hospodaření přímo určené robotní rentou, pak přechodem k její naturální formě dochází ke strukturální změně (vyjadřující kvalitativní změnu) hospodářského systému.

Nalézáme-li v materiálu 13. století doklady o dvorech, signalizují současně vývojovou fázi renty, v daném případě robotní. V průběhu 14. století pozorujeme, názorně zejména v pramenech církevních institucí, vývojovou změnu. Pokud vrchnost získávala nemovitosti, pak dvory jen vzácně, pokud docházelo k zakládání nových lokalit, šlo prakticky pouze o vsi. Naopak: dvory byly pronajímány, prodávány, parcelovány apod., ztrácely tedy svou původní ekonomickou funkci. Tento proces zpětně odráží přechod od robotní k vyšším formám renty. Je logické, že s klesajícím počtem dvorů se redukovala i potřeba robotních povinností. Naznačený vývoj lze sledovat v mo-

delové podobě na velkostatech klášterů Plasy a Sedlec (Čechura 1983, 1984).

Uvedený trend se netýká jen vnitřní organizace velkostatku, ale v neméně míře také v azby pozemkové vrchnosti k rolníkovi. Původní struktura dvorů se výrazně modifikuje. Vztahy osobní závislosti obhospodařovatelů půdy se zvětšují, formalizují. Přesně tak charakterizuje Marx změny vlastnických vztahů rolníků k půdě, ale i vztahy k vrchnosti, doprovázející přechod k peněžní formě renty (Marx 1980, 313—6).

S tímto vývojem velmi těsně koresponduje v literatuře dnes s oblibou užívaný pojem krize struktury. Je spojován s proměnami středověkého zemědělství (Pitz 1965, Kriedte 1981); extenzivní formy hospodaření v rámci „starého“ typu velkostatku, založeného na robotní práci, zanikaly. Tyto jevy lze v Čechách velmi dobře sledovat právě na klášterním hospodaření; přechod od robotního (= starého) velkostatku, který si objektivně vynucovaly vyšší stupně renty, vyžadoval změnu hospodářského systému a navíc směřoval až k rozkladu jednotné struktury hospodaření určité hospodářské jednotky, neboť vlastní těžiště hospodaření se přesouvalo směrem k individuálním rolnickým hospodářstvím. Základem byla tedy rolnická malovýroba. (Marx 1980, 315, 322—3)

V období předhusitských Čech je plně oprávněné hovořit o krizi struktury velkostatku, či přesněji o krizi organizační struktury vrchnostenského hospodaření. Je možné ji organicky zapojit do procesu masového přechodu k peněžní formě renty. Vzhledem k rozdílnému stupni koncentrace zemědělské půdy lze tyto procesy — jak už bylo řečeno — nejlépe sledovat v prostředí církevního (klášterního) velkostatku. Neznamená to, že by uvedený vývoj minul velké državy šlechty. Při značné dynamice pohybu statků však bude možné zachytit tyto jevy patrně pouze v rámci rožmberského dominia, kde na základě údajů rožmberského urbáře ze 70. let 14. století (Truhlář 1879) a pramenů z 20.—40 let 15. století (Kalný a kol. 1976) je redukce dvorů nesporná.

Při studiu uvedených strukturálních změn je třeba volit takové metodické postupy, které by umožnily sledovat jednotlivé ekonomické struktury a jejich změny relativně samostatně. Neméně důležité přitom je, aby výsledky studia vývoje vrchnostenských poměrů nebyly mechanicky přenášeny do prostředí bezprostředních výrobců — poddaných. Při zkoumání ekonomického vývoje je totiž patrné, že rovnice krize vrchnostenské struktury = krize hospodářské a sociální situace poddaných neplatí automaticky.

Právě takové přenášení a mechanická aplikace určitých charakteristik z konkrétního ekonomického a sociálního prostředí do prostředí jiného velmi snadno vede ke zkreslení a k formulaci odlišného výkladového modelu, než může ukázat sama analýza jednotlivých struktur. To je podle mého názoru základní nedostatek při zpracovávání sociálně ekonomického vývoje předhusitských Čech v dosavadní literatuře.

Z á v ě r

Cílem metodologicky zaměřené práce bylo přispět k prohloubení teoretických východisek poznání mechanismu hospodářského a sociálního vývoje jak v předhusitských Čechách, tak v širším rámci „vzestupné fáze“ vývoje feudální formace, zhruba do poloviny 16. století. Bylo ukázáno, že základ dosavadního pojetí (= deduktivního modelu) představuje recepce teorie pozdně středověké agrární krize do českých poměrů.

Provedený rozbor relevance cykličnosti vývoje, založený na studiu cen obilí, prokázal v Čechách kvalitativně i kvantitativně odlišný trend vývoje ve srovnání s teritorií, v jejichž rámci byla koncepce pozdně středověké agrární krize zformulována. Toto zjištění ukazuje nevhodnost aplikace uvedené teorie — ať v její základní podobě, nebo v jakékoli pozdější modifikaci — na poměry v Čechách po roce 1350.

Cílem nového výkladu by mělo být vytvoření induktivního modelu hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech. V sektoru zemědělské výroby může být prvním krokem v prohloubení dosavadního poznání studium strukturálních změn, založené na Marxově teorii pozemkové renty — jak z hlediska jejich vnitřních vývojových stupňů, tak vnějších forem. Pregnantnější odlišení jednotlivých struktur vyplývajících z vlastnických poměrů k půdě naznačuje nové možnosti studia ekonomických a sociálních otázek předhusitského období (ale i obecněji feudální epochy) v Čechách.

Poznámky

- 1 Tento stručný výčet nelze považovat za vyčerpávající; jeho smyslem nemůže být více než základní nástin problematiky.
- 2 Sezónní výkyvy — ceny v měsících po sklizni byly nejnížší, zjara stoupaly, maxima dosahovaly v týdnech před novou sklizní.
- 3 Podle Abela (1980, 66) představuje dovršení průběhu cyklu výraznější pokles cen. Z 13 cyklů frankfurtských cen žita je u 9 výchozí cena vyšší než konečná, u zbývajících je tomu naopak. Sestavení cyklů se tedy neřídí jednotnými kritérii, ale je do značné míry subjektivně odvozeno z grafického vyjádření cenového vývoje (Abel 1980, 65). Také časové relace mezi cenovými maximy jednotlivých cyklů, jejich počátkem a koncem, jakož i absolutní délky cyklů, představují hodnoty zcela individuální.
- 4 Pro 16. století je pramenná základna studia cen obilí podstatně bohatší.
- 5 Na příkladu historického formování ekonomické teorie.

Literatura

- Abel W., 1935 (1978³): *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, Berlin (Hamburg).
- 1943 (1976³): *Wüstungen des ausgehenden Mittelalter*, Jena (Stuttgart).
- 1980: *Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft*, Stuttgart-New York.
- Barg A. M., 1960: O tak nazývanejnom „krizise feudalismu“ XIV—XV vv., in: *Voprosy istorii*, s. 94—113.
- Berchtold R., 1971: *Agrarkrisen, Agrarkonjunktur und Bevölkerungsentwicklung*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1971/IV.
- 1979: *Die Agrarkrisen im Feudalismus*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1979/I.
- Bois G., 1976: *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Paris.
- Čajanov A. V., 1917: *Materialy po voprosam organizacii prodovol'stvennogo děla*, Moskva.
- Čechura J., 1983: *Dvě studie k sociálně ekonomickému vývoji klášterního velkostatku v předhusitských Čechách*, rkp.
- 1984: *Základní tendence ekonomického vývoje klášterního velkostatku v předhusitských Čechách*, rkp.
- 1985: *Klášterní velkostatek v předhusitských Čechách — základní tendence hospodářského vývoje a metodologická východiska dalšího studia*, AH 10.
- Dirlmeier U., 1978: *Untersuchungen zu Einkommenverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters*, Heidelberg.
- Ebeling D., Irsigler F., 1976: *Getreideumsatz, Getreide- und Brotpreise in Köln 1368—1797*, I, Köln—Wien.

- Ennen E., Jansen W., 1979: Deutsche Agrargeschichte. Von Neolithikum bis zur Schwelle des Industriezeitalters, Wiesbaden.
- Freiburg H., 1977: Agrarkonjunktur und Agrarstruktur in vorindustrieller Zeit, VSWG 64.
- Fritze K., 1976: Bürger und Bauer zur Hansezeit, Berlin.
- Gimpel J., 1980: Die industrielle Revolution des Mittelalters, Zürich—München.
- Graus F., 1953: Krise feudalismu ve 14. stol., SH 1.
- 1969: Das Spätmittelalter als Krisenzeit, Mediaevalia Bohemica 1 (Supplementum), Praha.
- Grund A., 1901: Die Veränderung der Topografie im Wiener Walde und Wiener Becken, Leipzig.
- Henning F.—W., 1974: Das vorindustrielle Deutschland 800 bis 1800, Paderborn.
- 1979: Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in Deutschland I. (800 bis 1750), Paderborn.
- Hoffmann F., 1984—5: Morava před husitskou revolucí, ČMM 69—70.
- Hroch M., Petráň J., 1986: Länder böhmischer Krone, in: (ed.) H. Kellenbenz, Handbuch...
- Irsigler F., 1975: Kölner Wirtschaft im Spätmittelalter, in: Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft I, Köln.
- 1978: Quantitative Methoden in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vorneuzeit, Stuttgart.
- Kalný A. a kol., 1976: Soupis urbářů jihočeských archivů 1378 až 1773, I-II, Č. Budějovice.
- Kavka F., 1963: Příručka k dějinám Československa do r. 1848, Praha.
- Kellenbenz H. (ed.), 1986: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 3, Stuttgart.
- Kelter E., 1953: Das deutsche Wirtschaftsleben des 14. und 15. Jahrhunderts im Schatten der Pestepidemien, JNÖS 165.
- Kondratieff N. D., 1926: Die langen Wellen der Konjunktur, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 56.
- Kosminskij E. A., 1957: Byli li XIV i XV veka vremeněm upadka evropejskoj ekonomiky?, in: Srednie veka 10, s. 257—271.
- 1957: Peut-on considérer le XIV et le XV siècles comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?, in: Studi in onore di Armando Saporì, 2, Milano, s. 551—569.
- Kriedte P., 1981: Spätmittelalterliche Agrarkrise oder Krise des Feudalismus?, in: Geschichte und Gesellschaft 7.
- Kuczynski J., 1963: Einige Überlegungen über die Rolle der Natur in Gesellschaft anlässlich der Lektüre von Abels Buch über Wüstungen, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1963/III.
- Marx K., 1971: Rukopisy „Grundrisse“ I, Praha.
- 1980²: Kapitál III-2, Praha.
- Meuthen E., 1980: Das 15. Jahrhundert, München—Wien.
- Mika A., 1959: Nástin vývoje cen zemědělského zboží v Čechách v letech 1424 až 1547, ČsČH 7.
- Nekuda V., 1985: Zemědělská výroba v období feudalismu na Moravě ve světle archeologických výzkumů, AH 10.
- Pitz E., 1965: Wirtschaftskrise des Spätmittelalters, VSWG 52.
- 1976: Entstehung und Umfang statistischer Quellen in der vorindustriellen Zeit, HZ 223.
- 1979: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands im Mittelalter, Wiesbaden.
- Poljanskij F. Ja., 1953: O tovarnom proizvodstve v uslovijach feodalizma, in: Voprosy istorii, s. 40—60.
- Přehled I/1, 1980: Přehled dějin Československa I/1 (do r. 1526), Praha.
- Purš J., 1973: Průmyslová revoluce, Praha.
- Rösener W., 1984: Krisen und Konjunkturen der Wirtschaft im spätmittelalterlichen Deutschland, in: Europa um 1400, Stuttgart, s. 24—38.
- Schröder R., 1984: Zur Arbeitsverfassung des Spätmittelalters, Berlin (West).
- Topolski J., 1984: Metodologia historii, Warszawa.
- Truhlář J., 1890: Urbář zboží rožmberského z roku 1379, Praha.
- Vojtíšek V., 1957: Recenze: F. Graus, Dějiny... II (strojopis).
- White L., 1962: Medieval Technology and Social Change, Oxford.
- Zorn W., 1972: Einführung in die Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, München.

Zusammenfassung

Die Theorie von der Agrarkrise des späten Mittelalters – theoretische Grundlagen eines Entwurfs der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung im vorhussitischen Böhmen

Die Problematik der Theorie von der Agrarkrise des späten Mittelalters im vollen Spektrum der Auslegungsmodifikationen nimmt in der tschechischen historischen Produktion nur eine periphere Stellung ein. Trotzdem ist es möglich nachzuweisen, daß der Ausgangsentwurf W. Abels die Formulierung der wichtigsten Trends der sozialen und ökonomischen Entwicklung im vorhussitischen Böhmen (1310 bis 1419), vor allem nach dem Jahr 1350, stark beeinflußt hat.

In der vorliegenden Studie werden die Entwicklung des Konzepts der spätmittelalterlichen Agrarkrise, ihre theoretischen Ausgangspunkte und deren Limite bei der Anwendung auf die Quellengrundlage des 14. und 15. Jahrhunderts skizziert. Die Angemessenheit der Anwendung des angeführten Entwurfs auf die böhmischen Verhältnisse nach dem Jahr 1350 läßt sich bei der Auswertung des Aussagewerts der Getreidepreise beglaubigen, die für Böhmen in der Zeit zwischen den Jahren 1370 bis 1500 erhalten blieben. Die Entwicklung dieser Preise stellt jedoch eine ganz andere Qualität vor als die Preisreihen, nach denen Abel sein Modell formulierte. Die von der Länge der für Böhmen erhalten gebliebenen Preisreihen abgesteckten Entwicklungstrends zeichnen sich durch die langfristige Tendenz eines mäßigen Wachstums aus, beziehungsweise halten ein relativ stabiles Niveau ein. Sie lassen also kein langfristiges (sekuläres) Absinken erkennen, und ermöglichen es überdies trotz mancher Preisschwankungen keine Preiszyklen aufzustellen. Diese Tatsachen führen zum Schluß, daß die Anwendung des Modells, aber auch des eigentlichen Mechanismus der Agrarkrise unter böhmischen Verhältnissen mit den verfügbaren empirischen Daten nicht übereinstimmt.

Von hier aus gesehen erhebt sich das Verlangen, die theoretischen Ausgangspunkte des Studiums der ökonomischen und sozialen Entwicklung im vorhussitischen Böhmen zu vertiefen und durch den langfristigen Entwicklungstrend dieser Sphäre bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts zu ergänzen. Das bedeutet mit anderen Worten, das deduktive durch ein induktives Modell zu ersetzen. Ein wichtiges Instrument des Erkennens bietet in diesem Zusammenhang die komplexe Auswertung von Marxens Theorie der Bodenrente, und dies nicht nur ihrer inneren Stufen, sondern auch ihrer äußeren Formen, die man als Organisationsformen des Wirtschaftens auffassen kann. Mit der Entwicklung der einzelnen Formen der Bodenrente kommt es zu Strukturveränderungen, die qualitative Änderungen des Wirtschaftssystems ausdrücken.

